

# Varför har inte arbetarstyrda företag redan slagit ut kapitalistiska?

I den pågående debatten om arbetarstyrda företag som ett alternativ för det svenska samhället riktades följande kritiska fråga till anhängarna av arbetarstyre: Om ett arbetarstyrt företag verkligen är effektivare, hur kommer det sig då att det inte har konkurrerat ut de privata företagen på marknaden och inte heller har blivit den dominerande formen av ekonomisk organisation? Eftersom de mera lönsamma företagen på en marknad med konkurrens måste klara sig bäst, är då inte det faktum att arbetarstyrda företag fortfarande är sällsynta ett tillräckligt tecken på att de i allmänhet inte är effektivare och möjligen på att de är mindre effektiva?

Till att börja med betraktade jag svaren på dessa båda frågor som självklara. Men redaktören för denna tidskrift övertygade mig om att de förtjänade en systematisk belysning. Detta är bakgrunden till denna uppsats.

De återgivna frågorna innehåller flera

*BRANKO HORVAT, som är professor i nationalekonomi i Belgrad är Jugoslaviens mest kände ekonom. Hans viktigaste bidrag till den ekonomiska vetenskapen har legat inom tillväxt- och investeringsteorin och inom teorin för arbetarstyrda företag. Professor Horvat har tills nyligen varit gästforskare vid Institutet för internationell ekonomi.*

oberättigade antaganden, vilka inte har blivit klart uttalade. För vårt syfte räcker det att ta upp ett av dessa till diskussion. Den utbildning som en ekonom får genom dagens nyklassiska läroböcker bidrar till att sprida föreställningen att den kapitalistiska ramen leder till största möjliga effektivitet. Det berömda teoremet att en marknadshushållning med perfekt konkurrens leder till Paretooptimalitet är ett koncentrat av detta. Sålunda lyder det antagande som är underförstått i de båda frågorna på följande sätt: eftersom den institutionella ramen under kapitalism inte kan utgöra ett hinder för större effektivitet är bristen på framgång för varje annan företagsform en fingervisning om att denna är mindre effektiv. Om den vore effektivare skulle konkurrensen omedelbart avslöja dess överlägsenhet genom högre avkastning.

Antag emellertid att det finns en av själva samhällsordningen bestämd gräns för effektiviteten i en kapitalistisk miljö. Då kommer endast kapitalistiska former att kunna överleva. En tänkbar mera effektiv organisation kommer antingen inte att uppträda eller om den gör det, kommer den inte att kunna utnyttja sin inboende ekonomiska överlägsenhet.

För att avgöra vilket av de två antagandena som är mest berättigat måste vi undersöka tre olika problem: ineffektiviteten i en privatägd ekonomi, skälen till att arbetarstyre sprids sakt och källorna till arbetarstyrets överlägsna effektivitet. Eftersom en undersökning av det sista problemet<sup>1</sup> skulle kräva en egen studie, begränsar jag mig här till en kortfattad analys av de två första.

<sup>1</sup> Jfr Horvat m fl [1974].

### *I. Ineffektivitet i en ekonomi med privat ägande av produktionsmedlen*

Ineffektiviteten kan observeras på mikro- och makronivå, i den privata och den offentliga sektorn, i den ekonomiska och samhällseliga organisationen. Med ineffektivitet menar jag då att den önskade effekten med givna resurser på mindre än som är objektivt sett möjligt.

### **Företaget**

Den grundläggande orsaken till ineffektivitet inom *företaget* finns i den fundamentala sociala konflikten mellan arbetsgivare och arbetstagare. Samma konflikt föreligger uppenbarligen också i statliga företag. (De senare avviker endast i att vinsterna inte används för att ackumulera privata förmögenheter och det pris som betalas för denna positiva effekt består i en farlig koncentration av makt till statens händer.) Denna klasskonflikt alstrar åtminstone fem typer av ineffektivitet.

(1) Eftersom arbetaren inte arbetar för sin egen räkning utan för någon annans, en husbonde, är hans arbetsinsats inte optimal. Han saknar den lämpliga motivationen. En sammanfattning av den empiriska forskningen om denna företeelse finns hos Blumberg [1968].

(2) För att få ut arbete av arbetaren måste arbetsgivaren noga övervaka dennes arbete. Det finns en naturlig böjelse hos människan att, som Demsetz [1969 s 7] uttrycker det, avhålla sig från arbete om hon inte övervakas av en husbonde. I litteraturen om företagsledning räknar man med att en person kan övervaka noggrant högst tio andra. Även om kraven på noggrann övervakning har minskat, är övervakningskostnaderna ändå enorma. Å andra sidan påpekade redan för hundra år sedan den liberale engelske ekonomen John Stuart Mill (1865, Book IV) att arbetaren på ett socialistiskt jordbruks- eller industriföretag inte övervakas av en husbonde utan av hela det samhälle han är medlem av. Ishak Adizes [1971, s 192] har beskrivit hur övervakningskostnaderna avskaffades i två arbetarstyrda företag.

(3) Impulserna till innovation försvagas och detta av åtminstone tre skäl. Ef-

tersom arbetaren behandlas som ett redskap saknas den nödvändiga sociala miljö; innovation anses vara företagsledningens sak. Hur innovationspremier än utformas visar de sig inte vara särskilt effektiva. Eftersom dessutom de verkliga vinsterna av innovationen går till "dom där" är det inte mödan värt att anstränga sig. Och slutligen kan förmannen, som utgör den normala förbindelseledningen mellan arbetaren och hans chefer, ha — och har faktiskt ofta — sina egna personliga skäl att förringa sina underlydande arbetares kapacitet.

(4) I det moderna bolaget har förbindelsen mellan företagsledningens beteende och påföljderna i stor utsträckning avskaffats. Företagsledarna gör misstag och aktieägarna straffas. Att ersätta ineffektiv företagsledning är en långsam process. Marknadens hårdaste dom, konkursen, är en samhällsekonomiskt dyrbar historia. I ett arbetarstyrt företag känner man omedelbart resultatet av dålig företagsledning och de som är ansvariga för förlusterna kan avskedas. Eftersom kapitalet ägs av samhället är det lätt att införa en ordning med företagskonsulter till hjälp för företag i svårigheter och lätt att undvika konkurs.

(5) Slutligen är löneförhandlingar och strejker dyrbara och tar tid och energi. För att skydda sina intressen måste arbetarna organisera fackföreningar. Att sköta fackföreningsmaskineriet tar naturligtvis reala resurser i anspråk liksom skötseln av företagarnas organisationer. I stället för att tillbringa sin tid med att diskutera med varandra kunde alla dessa människor ägna sig åt mera lönande produktivt arbete.

### **Makroplanet**

På den *makroekonomiska* nivån kan man urskilja följande källor till ineffektivitet:

(1) Eftersom de grundläggande besluten om företagets verksamhet fattas av en handfull personer i företagsledningen är samhällselig kontroll praktiskt taget omöjlig. Ett företag kan använda konkurrensbegränsande metoder, undvika skatter, dölja vinster och kringgå bestämmer för kapitalexport med hjälp

av sin internationella organisation (vilket multinationella företag gör hela tiden); det kan ge sina chefer mer eller mindre godtyckliga förmåner och ge sig in på olika slags verksamheter som inte är direkt olagliga men skadliga för samhället. Svårgripbara "affärshemligheter" utgör en täckmantel för all denna verksamhet. I ett arbetarstyrt företag arbetar företagsledningen inför arbetarrådets och hela arbetarkollektivets vaksamma ögon. Det är både omöjligt och olagligt att hemlighålla beslut som är viktiga för samhället.

(2) Ett privatägt företag har alla incitament att växa utöver sin optimala produktiva storlek. Ju större ett företag är desto starkare är det finansiellt. Detta innebär att det får bättre kreditvärdighet och att det kan kontrollera sin avsättningsmarknad.<sup>1</sup> Sålunda är oligopol och monopol den naturliga tendensen. Arbetarkollektiven i en arbetarstyrd ekonomi stimuleras däremot att inte överexpandera företaget därför att de då förlorar kontrollen över företagets affärer. Dessutom betyder då inte finansiell makt så mycket längre på grund av annorlunda samhällelig organisation. Därför är det troligt att en arbetarstyrd ekonomi fungerar mera likt lärobokens modell av marknader med konkurrens.

(3) Privat ägande utgör avgörande begränsningar för samhällets planering. Som en följd härav är det troligt att tillväxttakten blir lägre än som annars skulle vara möjligt, instabiliteten större och arbetslösheten större än nödvändigt.

(4) Endemisk inflation är den senaste följden av privat ägande. Under de senaste tre årtiondena har omfattande arbetslöshet blivit politiskt omöjligt att tolerera. Och i ett läge med full sysselsättning är fackföreningarna starka nog att öka sin andel av samhällets kaka. Av samma anledning är arbetsgivarna starka nog att föra över denna ökning till allmänheten och bevara vinsten mer eller mindre oförändrad. Som ett resultat stiger priserna. Om vinsterna faller minskar tillväxttakten. Om lönerna hålls låga — ibland används fackföreningarna som ett verktyg för att uppnå just detta — ökar den privata förmögenheten. Sålunda finns det en ond cirkel som leder till inflation.

## Statens roll

Vidare tvingas *staten* ägna sig åt komplicerade, ömtåliga och dyrbara försök att göra de motstridiga intressena mellan arbete och kapital förenliga:

(1) På samma sätt som en arbetsgivare ådrar sig övervakningskostnader för att spara produktionskostnader måste *staten* ta på sig väldiga övervakningskostnader på den nationalekonomiska nivån för att förhindra effekter av spekulation och annat samhällsskadligt beteende från privata kapitalistgrupperns sida.

(2) Eftersom den primära inkomstfördelningen i en kapitalistisk miljö leder till stora ojämlikheter, måste *staten* ingripa med kraftig beskattning. Lärobokens tes att var och en betalas med värdet av hans eller hennes marginalprodukt är naturligtvis fullständigt nonsens. De största inkomsterna härrör från spekulationsvinster, innehav av förmögenhet, företagsledarlöner och -förmåner och från olika gruppers institutionella monopol. Dessa inkomster saknar helt samband med bidragen till produktionen. Den totala beskattningen lägger numera beslag på omkring hälften av den svenska nationalinkomsten. En sådan kraftig beskattning medför olika reala kostnader: den minskar incitamenten till arbete; den inbjuder till ohederlighet och skatteflykt och påverkar därigenom den allmänna moralen. Hur komplicerad beskattningen än är kan den inte bli perfekt och stora lagliga kryphål består. Slutligen måste vi också räkna med kostnader för administration av skatteväsendet.

(3) Vidare blir *statens* oundvikliga ingrepp i produktionsprocessen med nödvändighet byråkratiska, dvs kostsamma och inte särskilt effektiva. I Sverige, Frankrike och ett antal andra länder uppgår det offentliga sparandet till hälften av det totala. Och offentligt sparande innebär en motsvarande ökning av *statens* makt.

(4) I en blandekonomi åtar sig *staten* att direkt svara för vissa verksamheter. "Enligt min mening" — skriver Assar Lindbeck — "har vi här ett av de stora effektivitetsproblemen... Om våra statliga myndigheter verkligen vill öka den svenska ekonomins effektivitet, skulle jag tro att det inte finns något bättre ställe att börja än i just den offentliga sek-

torn" [Lindbeck 1972, s 13—14]. Detta är lättare sagt än gjort. En blandekonomi kräver en centraliserad stat. För att decentralisera behöver vi en i egentlig mening självstyrd ekonomi, vilken sedan ger upphov till ett självstyrt samhälle.

## Folklig kontroll

*Meningsfull demokrati* kräver en jämlik maktfördelning. Äganderätt till kapital, partier och fackföreningar innebär stor maktkoncentration och leder till oligarkier. Partichefer och fackföreningsordförande byts sällan ut. Enskilda försvinner och blir maktlösa i en väldig byråkratisk apparat. I själva verket är situationen värre än så. Det råder föga oenighet om att en modern fabrik eller ett modernt kontor utmärks av ett genomgående auktoritärt styrelsesätt. Eftersom folk tillbringar en stor del av sitt vakna liv med att arbeta, tillbringar de i själva verket sitt liv i en auktoritär miljö. Och om man väntas vara en undergiven arbetare eller tjänsteman åtta timmar om dagen, hur kan man då bli en vaken och aktiv medborgare över veckoslutet? Är det inte naturligare att vänta sig just politisk likgiltighet, isolering och privatisering? Och eftersom människan förefaller vara en skapande samhällsvarelse innebär det observerande beteendet stora samhällseliga kostnader.

Ovanstående synpunkter framfördes i ett tal inför svenska IIRA-föreningens årsmöte i maj i år. Jag slutade talet med att fråga auditoriet samma enkla fråga som motiverade detta resonemang: Om en privatägd ekonomi är ineffektiv, varför då inte ersätta den med ett mera effektivt alternativ? Varför inte omorganisera samhället på grundval av självstyre? Bortsett från en berättigad anmärkning att alternativet bör utformas i detalj innan det kan diskuteras — vilket då ger upphov till ytterligare en fråga: Varför har detta inte redan skett? — fick jag inget svar. Efter talet sade en SAF-tjänsteman åt mig privat: det föreligger ingen önskan om förändringar.

## II. *Varför blomstrar inte redan det effektivare arbetarstyrda företaget i en kapitalistisk miljö?*

I stället för att svara på rubrikens fråga direkt skall vi börja med att betrakta en

historisk analogi. Ett kapitalistiskt företag med en företagsledning som anställer enligt lag fria arbetare och betalar penninglöner är uppenbarligen mera effektivt än ett feodalt gods eller en gammal slavfabrik. När allt kommer omkring är det därför som kapitalismen har ersatt tidigare samhällsordningar och blivit det dominerande socio-ekonomiska systemet. Ändå förekom dessa potentiellt mycket effektiva kapitalistiska företag — jämte varu- och penningmarknader — i tidigare samhällen utan att blomma upp och ta överhand då. Det kapitalistiska företagandets tre huvudingredienser — faktorrörlighet, lagar om kontrakt och äganderättigheter — förelåg också och likväl uteblev kapitalismens genombrott. Max Weber [1968] skrev som kommentar till detta faktum: "... den moderna kapitalismens speciella drag i motsats till de gamla formerna av kapitalistisk förvärvsverksamhet — den strängt rationella organisationen av arbetet byggd på rationell teknik, utvecklades inte någonstans i sådana irrationellt uppbyggda stater och skulle aldrig ha kunnat uppstå inom dem, därför att dessa moderna organisationer med sitt fasta kapital och exakta kalkyler är alltför lätta att skada med irrationaliteter i lagar och administration." Det återstår att komma underfund med vilka irrationaliteter i kapitalismen som gör det svårt att införa arbetarstyre.

Arbetarstyrda företag liknar producentkooperativer. England är ett av de länder som har längst tradition — mer än ett århundrade — när det gäller experiment med producentkooperativ. De flesta producentkooperativer har misslyckats. Genom att studera problemet på platsen och diskutera med engelska kooperatörer har jag kommit fram till följande tre skäl till att producentkooperativerna ständigt misslyckas.

Kooperativerna hade svårt att få bank- och leverantörskrediter. De utsattes också för diskriminerande behandling av privata företag i fråga om leveranser av nödvändiga råvaror och marknadsföring av sina färdiga produkter. Den kapitalistiska ekonomin uppförde sig som en kropp som fått ett organ intransplanterat från en annan kropp: den stötte spontant bort den främmande vävnaden.

Kooperativt självstyre innebär en radikal minskning av företagsledningens lönenivå. Sålunda hade kapitalistiska företag inga svårigheter att köpa över de skickligaste företagsadministratörerna, i synnerhet som det är lättare att ge order än att behandla arbetarna som jämställda arbetskamrater.

När väl ett kooperativ börjar expandera måste nya arbetare anställas. I en kapitalistisk miljö blev detta en orsak till social differentiering. De medlemmar som varit med från början tenderade att betrakta nykomlingarna som anställd arbetskraft. Mycket snart kom kooperativet att degenerera till ett vanligt kapitalistiskt företag.

Den sista observationen innebär att självstyre är beteendemässigt oförenligt med privat ägande. Alltså lämnar vi nu producentkooperativen och granskar företag med äkta självstyre. Ägandet måste vara odelbart och tillkomma samhället. Detta innebär att rätten att delta i beslutsfattandet härrör ur anställning och inte ur ägande. Och detta i sin tur innebär att en genomgripande översyn av hela det juridiska systemet blir nödvändig. Jugoslavien tvangs ändra tre författningar och flera tusen lagar innan det juridiska systemet hade anpassats till de arbetarstyrda företagens beteendemönster. Chile är ett annat lärorik exempel som inte presenterats i den vetenskapliga litteraturen. Hösten 1972 rådde jag vara i landet och fann följande situation: Arbetarnas spontana övertagande av företag — en företeelse känd som "tomas", inte ovanlig i Latinamerika — inträffade i större skala än på andra håll. Mellan 1968 (när Frey satt vid makten) och 1972 (under Allende) skapades hundra "empresas de trabajadores" med omkring 10 000 anställda arbetare. Arbetarna förbättrade nära nog undantagslöst sina företag. Men de hade nästan ingen tillgång till kreditmöjligheter vare sig från de privata bankerna (under den första perioden) eller från statsbankerna (under den senare). De litade till lönsparande och till de krediter som gavs av den enda kooperativa banken i landet. Strängt taget var dessa företags verksamhet illegal både under Frey och Allenderegimerna därför att de inte passade in i gällande lagstiftning. Fackför-

eningsledningarna tyckte illa om dem. Att de inte har accepterats med någon entusiasm av den nuvarande militärdiktaturen råder väl inget tvivel om. Det är svårt att se hur det chilenska arbetarstyret skulle kunna bevisa sin effektivitet under sådana förhållanden. Kanske redan deras förmåga att överleva (om de nu kan det) räcker?

Ideologi och etablerade särintressen fullständigt vår lista. I en kapitalistisk miljö är arbetarstyrda företag avvikande. Inte ens välmående företagspartner och myndigheter vet hur de skall behandla dem. Utgör de en risk i affärer och i politik? Vilka kriterier skall man tillämpa? Fackföreningar finner deras läge mycket tvetydigt. Är de inte i själva verket arbetsgivare? Förstör de inte arbetarklassolidariteten? Vilken är egentligen fackföreningens roll i ett arbetarstyrt företag? Finns det någon? Följaktligen måste alla etablissemangets väletablerade medlemmar vara synnerligen misstänksamma. Alla är emellertid inte välmående. De som inte är det, är öppet fiendliga. Dessutom har de flesta människor sina egna fördomar och särintressen.

Av dessa skäl blir de mest triviala problem som annars löser sig automatiskt i den existerande institutionella miljön, mycket komplicerade och kräver massor av tid, energi och fyndighet från de arbetarstyrda företagens sida för att bli lösta. På så sätt alstrar ett artfrämmande system onödiga kostnader. Det är ett grundläggande faktum att *den effektivitet som ligger i en mikroekonomisk organisation endast kan utnyttjas om det makroekonomiska systemet ändras i enlighet med de krav denna ställer.*

Det händer oftare än man kan tro att progressiva ägare överlämnar sina företag till de anställda. Jag råkar känna väl till ett sådant företag i Förenta staterna eftersom jag ombads vara konsult åt detta. Ägaren satte upp en odelbar fond åt sina anställda och överförde femtio procent av kapitalet till denna. Äkta arbetarstyre inrättades. Företagsledningens löner reducerades till hälften eller en tredjedel av sin tidigare nivå — och ingen av företagsledningarna gav sig av. Privatsekreterare och privata kontor avskaffades — inklusive högste chefens — och

alla började dua varandra. Företagets produktion expanderade med 20 till 30 procent om året. Det var en klar framgång i nästan alla avseenden. När jag för ett år sedan förberedde en bok om självstyre beslöt jag att ta med historien om detta företag. Välkommen reklam skulle ha varit ett vanligt företags reaktion. Men mina vänner behövde flera månader på sig innan de tog ett beslut — mot publicering. Det var alltför riskabelt. Det kunde ha ruinerat dem.

Så ser det kapitalistiska samhällets begränsningar av effektiviteten ut.

Översättning: Kerstin Lundgren

### Referenser

- Adizes, I., [1971], *Industrial Democracy*, New York
- Blumberg, P. H., [1971], *Industrial Democracy: The Sociology of Participation*, London
- Demsetz, H., [1969], "Information and Efficiency: Another Viewpoint", *Journal of Law and Economics*, årg 12, nr 1, omtryckt i *Economics of Information and Knowledge*, [1971], utg D. M. Lambertson, Penguin Modern Economics, Harmondsworth
- Horvat, B., Marković, M., Supek, R., [1974], *Self-Governing Socialism*, New York
- Lindbeck, A., [1972], *Where is Our Economy Heading*, Stockholm
- Weber, M., [1968], *Economy and Society*, Bedminsters förlag